

KERÉKES PÁL

KÖNYVINGYENESSÉG A NYOMTATOTT ÉS A DIGITÁLIS KORBAN

■ A digitalizáció nyomán az írott kultúra – nagyobb sebességgel, mint a képzenei-filmi örökség – egyre nagyobb terjedelemben válik elérhetővé mindenfajta korlátozás nélkül a képernyők és kijelzők felületein. Szabadon, legálisan olvasható a világ könyvtermésének jelentős százaléka, függetlenül a nyelvtől, a helytől, az időtől. A konkrét környezet adottságaiból következő megszorításokkal és ezekről sohasem feledkezve meg, de mégis kijelenthető: az olvasó szempontjából napjainkra beköszöntött az ingyenes szövegelérés lehetősége. Csak a magyar helyzetet véve alapul: a Magyar Elektronikus Könyvtár közel húszezer kötetes klasszikus gyűjteménye és a Digitális Irodalmi Akadémia nyolcvannyolc szerzőjének több ezer kortárs állománya az értékes magyar irodalom szinte teljes választékát nyújtja minden érdeklődőnek korlátozás nélkül. Ingyenesen, „free” alapon, regisztrációt sem igényelve. Csakhogy gyökeresen új jelenségnek tekinthető-e a könyvkultúrában az ingyenes terjesztés? Valóban ismeretlen, soha nem tapasztalt általános kultúrókológiai formula a nyomtatott kiadványok kereskedelemtől független, általános és tömeges létezése?

A jelen írás – amely az ingyenes magyar könyv történetét feldolgozó, rövidesen megjelenő kötetem egy fejezetének átdolgozása – arra próbál adatokat és szempontokat felmutatni, hogy az ingyenesség tulajdonképpen összes egészében végigvonul a nyomtatott kiadványok történetén. Mi több, az ingyenesség csak ritkán jelentett egyben értéktelen, használhatatlan írásműveket. A digitalizáció eredményeként kiépült szabad (korlátozás nélkül ingyenes) elérésű, roppant méretű globális és hazai könyvbázisok létrejötté és emelkedő népszerűsége szinte kiköveteli, hogy az ingyenes könyvhöz való olvasói és – mondhatjuk – társadalmi megítélést tanulmányozzuk, illetve az informatikai összetevőket is beszámítva újraértelmezzük. Az elektronikus könyv fejlődésében nemigen adódik olyasmi, ami nem történt volna meg a nyomtatott kiadványok hosszú történetében. A mai elektronikus könyv felélesztette ingyenességnek is bőven vannak előzményei a print korszakából.

Hangsúlyozni kell, hogy az ingyenességet a jelen tanulmányban úgy értjük, hogy olvasói ingyenesség. A könyvkészítés, nem beszélve magáról a tartalom megalkotásáról, mindig is költséges, drága folyamat volt, és ma is az. Azt is határpontnak értelmezem, hogy az olvasói ingyenesség fogalmába jelen esetben nem sorolom be a könyvtárat. Kiemelten a könyvterjesztés, könyvforgalmazás, illetve a free könyvadatbázisok kultúrsávjait igyekszem bevonni a vizsgálódásaimba. (Még akkor is igaz ez, ha történetesen éppen könyvtárnak neveznek egy digitális free gyűjteményt.) Az is megingathatatlan kiindulópont, hogy az ingyenes szabad könyvelérés fogalma alatt kizárólag a legális könyvletöltést, szövegelérést értem. Ezt akkor is tartható relációknak tartom, ha sokszor nagyon vékonyak, sőt akár nem is láthatók egyértelműen a puritán felhasználók számára a legális és illegális komputerezés határvonalai.

Külön érdemes megjegyezni a témához kapcsolódóan, hogy amíg történelmi értelemben a könyvkörnyezet technikai eleme, azaz a nyomdászat, valamint maga

a könyvkiadás alaposan feldolgozott tárgykör, addig a könyvökonómia, tehát a könyvkereskedelem és -terjesztés korántsem ennyire bőven adatolt kutatási terület. Talán ez a helyzet is hozzájárul ahhoz, hogy az ingyenesség gondolata a könyvtörténeti értekezésekben még nem kapott jelentőségéhez mért szerepet. A free e-könyv terjedése azonban ismét felveti az olvasói ingyenes hozzáférés mi-
benléte alapos analizisének szükségességét.

Ingyenesség a nyomtatott magyar könyv első korszakában

■ A kéziratos kódex, majd a nyomtatás első három évszázadában maga a könyv nem számított széles körben forgalmazott árucikknek. Mai értelemben vett fogyasztói terméként – mint sajátos kulturális produktum – Európában csak a 18. századtól kezd kiépülni, létrehozva a könyvkiadás és -kereskedelem exkluzív rendszerét. Magyarországon száz-százötven év késéssel zajlik le a folyamat. Mindez a történeti fejlődés a könyvhöz való szabad hozzáférés szempontjából azért érdekes, mert történelmi értelemben egyértelműen kiderül: az, hogy a könyvért a végső felhasználó, azaz az olvasó fizet, illetve hogy egyáltalán fizet, korántsem magától értetődő tény, mint ahogy ma tekintjük.

A nyomtatott könyv a 20. században – a korábbi évszázadokhoz képest óriási példányszámok mellett – ipari készítménnyé vált, a fogyasztói magatartás sokszor dicsért, néha elátkozott ökoszisztémájának elemévé redukálódott. A frissen kiadott könyvről, a népszerű vagy más módon értékes szöveges műről kialakult használati képzet ma egyértelműen a vásárlás aktusához kötődik. Ezen a teljesen természetesnek megélt, fogyasztói hagyományra épülő kereskedelmi rendszeren ütött rést az informatika. Megjelent a terjesztői horizonton az ingyenesség derengő hajnala a maga új fényeivel, sokszínűségével. Egyszerre kiderült, hogy a legálisan forgalmazott szöveges kiadvány nemcsak árucikként érheti el az olvasót, hanem térítésmentes szolgáltatásként is. Az elektronikus könyvek, illetve azt megelőzően más digitális textkreatúrák (CD-DVD-n elérhető művek, hálózaton terjesztett írárok stb.) nem másként, mint egy formálódó – nagy léptékű állami támogatás folytán – közszolgálati médiacsatorna objektumaiként tagozódnak be a kultúra összetett világába. Létrejöttek a globális és nemzeti szabad elektronikus könyvbázisok, free szöveg platformok. Az olvasás mindennapjainak háttéréből lefeszett a pénzszerűség. A nyers anyagiak kényszerűsége az olvasó szempontjából elvesztette jelentőségét. Nagy írók egyszeriben teljes életműveikkel váltak azonnal és ingyenesen elérhetővé. Antik és modern, klasszikus és lektúr, szórakoztató és drámai, vers és próza szabad bőségben sorakozik a virtuális polcokon. A keresőrobotok letapogatják a digitális állványzatok végtelen könyvrakásait, és az olvasó képernyőjére, kijelzőjére applikálják a megkívánt sorokat, fejezeteket, teljes műveket.

A szabad (free) könyvelérést ugyan az utóbbi évtized(ek) vívmányaként értelmezzük, mégis, ha visszatekintünk a könyves múltba, azt kell megállapítanunk, hogy egyáltalán nem új eszme a könyv ingyenes terjesztői (tehát nem könyvtári) szolgáltatása. Sőt a nyomtatott könyv első évszázadaiban nem is könyvüzletről, hanem nyomdaüzletről beszélhetünk. Valójában a kiadványok megrendelésre készültek adott témakörben, adott olvasói körnek. Nem üzleti, hanem társadalmi-hatalmi struktúrák statikusan kiépült szervezetein keresztül jutott el a mű az olvasójához (használójához). Elsősorban egyházi függőségű rendszerek látták el az írástudókat, csak fokozatosan alakult ki a világi irodalom publikációs rendszere. Ez a szisztéma sem a könyveladásra épült, hanem a könyvszponzoráció pilléreire. „16–18. századi könyvtermelésünk jelentékeny része a szerzők saját kiadásában, de lehetőleg nem a maguk költségén látott napvilágot. [...] A sokszor tetemes költségeket többnyire azok a mecénások teremtették elő, akiknek kilétét maga a címlap, esetleg az előszó árulja el, vagy pedig a könyvet bevezető ajánlás fedi föl” – állapítja meg Gulyás Pál.¹ A tanulmány további részéből jól adatoltan kiderül,

hogy a szponzor által finanszírozott könyvből maga a szerző, illetve a támogató kapott jelentős számú példányt, amit aztán ő maga terjesztett. A támogató szempontjából nézve természetesen nem kereskedelmi indíttatásból, tehát sohasem pénzbeli ellenszolgáltatás fejében, hanem teljes egészében értékalapú ideológiai-művelődési szándékkal. A szerző néha nem kötött áras termékként kísérletet tehetett az értékesítésre, de az ő esetében is inkább a szűk értelmiségi közegekben a szellemi teljesítmény elismertetésének mozzanata volt a jellemző, mint a merkantil számítás. Ha mégis kialakult egyfajta értékesítési szándék a szerző vagy a nyomtatásban közreműködő szakember részéről, gyakran csúfos bukás lett az eredmény. Még olyan értékes művek és kelendő tartalmúak is, mint éppen az első hazánkban nyomtatott magyar nyelvű könyv, a Sylvester János által fordított és kiadott *Új Testamentum*, sem voltak készpénzért eladhatóak. Maga a nyomdász Abádi Benedek számol be erről levelében, aki a fizetségül kapott példányokkal személyesen házalt, és – mint panaszkodik – még az útiköltsége sem térült meg. Sylvester János *Grammatikája* szintén népszerű kézikönyv volt a maga korában, és ugyancsak ajándékként forgott sikeresen, mert a szerző értékesítési kísérletei kudarcot vallottak. Az eladásra szánt példányok még a megjelenés után nyolc évvel is a sárvári Nádasdy-kastély egyik félreeső kamrájában porosodtak.²

A korabeli (1500–1800-as) példányszámok is tükrözték a nem kereskedelmi felfogásban szerveződő nyomtatást. „A szerzők vagy mecénásaik megrendelésére készült kiadványok még kisebb példányszámban jelentek meg. Ezek vagy 50 vagy 100 vagy legfeljebb 200 példányban készültek. Ez nagyjából megegyezett azzal a példányszámmal, amely Gutenberg korában az ősnymtatványok átlagos mennyisége volt egy-egy kiadvány esetében (100–300). Magyarországon a 17–18. században, sőt a 19. század elején is még mindig ez volt az átlagos példányszám” – állapítja meg Kókai György.³ Természetes, hogy ilyen forgalmazási esélyek mellett nem épülhetett ki az a könyvesbolt-hálózat, amely a nyereséges kereskedést lehetővé tette volna. A szöveges alkotások azonban így is elérték közönségüket, kifejtették hatásukat, és hozzájárultak ahhoz, hogy ha lassan is, de mégiscsak kialakuljon egy olyan olvasóréteg, amely már képes volt és hajlandó is volt fizetni a könyvért. Az ingyenesség tehát nem akadály, hanem előidézője volt – sok más társadalmi szempont mellett – a könyvkultúra fejlődésének, az olvasóközönség növekedésének. A könyvvásárlás, tehát a fizetős könyvszisztéma lassú kialakulása, majd egyértelmű térhódítása – mai fejjel így gondolnánk – egyben tartalmi felhígulást is jelenthetett volna. Nem így történt. A vásárlóerő megjelenése nem egy csúcstermék lekoptatását, széthordását eredményezte, hanem éppen a csúcstermék, a szórakoztatásra-ismeretszerzésre egyaránt alkalmas könyvtermék létrehozását. A nyomtatott kiadvány az ingyenesség, a direkt szellemi árucseré hosszú évszázadai után jutott el az adásvétel összetett ökonómiai-pénzügyi rendszerébe, és jutott el a 19–20. századi fénykorába.

Az ingyenesség határán: a szerzői előfizetésre alapozott könyvkiadás

■ „A felvilágosodás kezdetétől az 1848–49-es forradalmi időszakig jelentékenyen fejlődött a magyar olvasóközönség; gyarapodott számszerűen, újabb társadalmi és foglalkozási rétegekkel bővült, jó részének nemesbedett az ízlése, élénkebbé vált az érdeklődése, s növekedett az irodalom iránti igényessége is. Kazinczy még amint panaszkozott, hogy az írók csak egymás számára írják könyveiket... Ez a lehangoló helyzet az 1840-es évekre minden vonatkozásban gyökeresen megváltozott” – állapítja meg Fülöp Géza.⁴ A kulturális fejlődés kibontakozása azonban nem jelentette automatikusan a vásárolt könyvnek mint kelendő árucikknek a meghonosodását. Különösen igaz ez a szépirodalomra, azon belül is a hazai magyar nyelvű kiadványokra. Egy reformkori könyvkereskedő így vall például könyvkereskedő kollégáiról: „Vannak olyanok is, kik ha észreveszik, hogy a segéd vagy gyakor-

nok, talán véletlenül, a félretett s porlepte magyar könyvek sorsán szánakozva, azokat nagyobb mozgásba akarná hozni, így riasztják azt el szándokától: a magyar könyvkereskedés csak mellékes foglalkozásunk, üzletünk.”⁵

A könyv eladható, helyesebben egyáltalán legyártható terméké válásának bevett módjaként alakult ki a 18. század vége felé az előfizetési (idegen szóval: prenumeráció) könyvkiadás gyakorlata. Az író készülő könyvére előfizetéseket gyűjtött annak érdekében, hogy a nyomda (vagy kiadó) számára előzetesen igazolja műve kiadásának jövedelmezőségét. Jókai úgy említi a prenumerációt, mint amely nemcsak egy állapot volt, hanem maga egy egész korszak. Gyakran az előfizetés-gyűjtés kényszerét megértő iróniával „tudós koldulásnak” szlogenizálták. Demmel József tanulmánya⁶ összegzi a prenumerációval összefüggő megállapításokat: „az előfizetési rendszer célja: a könyvnek üzleti kockázat nélkül való megjelentetése. Ez elsősorban a kiadó érdekeit szolgálta, míg a többi szereplőnek (a szerzőknek, a kiadó és az előfizetők között közvetítő gyűjtőknek és a prenumeránsoknak) kényszerű, sok esetben kellemetlen teher volt.”

Mai szemszögből nézve az előfizetési könyvterjesztés a start-up projektfinanszírozási hálózatépítéssel rokonítható. A neten ezek közül a legismertebb a Kickstarter.⁷ A portálon bemutatott projektek felénél nagyobb része könyv vagy más médiatermék. A folyamat ugyanaz, mint évszázadokkal ezelőtt. Az alkotó vagy gyakran alkotócsoport közzéteszi a mű alap gondolatát, esetleg jelentős részleteket belőle, majd támogatást kér a projekt kibontására, megvalósítására a site látogatóitól. Amennyiben befolyik az előre meghatározott összeg, valóban elindulhat a munka, és létrejöhét a termék. A hasonló magyar portálok (Indulj.Be, Kezdheted) néhány év után bezártak. A közösségi finanszírozás kifejezést természetesen nem használva, de ugyanezt a módszert írja le Trócsányi Zoltán is, ismertetve a prenumeráció lényegét: „A 18. század végén és a 19. század elején, a könyvkiadás – ha nem volt macenás – a szerző kockázatára vagy előzetes tájékozódás alapján történt. A hírlapokban jelezték, hirdették, hogy ilyen és ilyen mű van készen kéziratban, kiadásra előkészítve, de csak abban az esetben kerül nyomtatásra, ha kellő számú előfizetés érkezik. Elő lehet fizetni táblabírák, tanárok, papok, könyvkötők s egyéb iparosok, vagy ahol éppen találtak ilyenek, könyvkereskedések útján is.”⁸

Az előfizetők gyűjtését tehát nem kizárólag a szerző végezte, hanem az adott lakóhelyen olvasni tudók és szeretők teljes közössége. Tehát a hálózat, a Net, ha nem is elektronikus csatornákat birtokában. Az előfizetési biztonsági könyvkiadás egészen a reformkor végéig gyakorlat maradt, csak ezt követően bontakozott ki véglegesen az írói és kiadói professzionalizmus. Sokan kárhoztatták ugyan a könyvvásárlók szerzői-kiadói előfizetési toborzását, ám mégis jó hatvan-hetven évig működőképes konstrukciónak bizonyult a szisztéma. Aki írt, maga kereste az olvasóját. Az író személyisége, szervezői képessége, kapcsolati hálója nagyban hozzájárult ahhoz, hogy egyáltalán közönség elé kerülhetett a kész mű. Mindez tartalomidegen könyvelemként értékelhető, hiszen a szövegtől elvonatkoztatott szempontok lépnek be az adott textproduktum létezésébe. Ez valóban így van (megjegyzendő, hogy ma sincs másképp, hiszen a könyv totálisan ki van téve a marketingbefektetés nagyságrendjének), ám sokkal fontosabb, hogy a szerző és az olvasója között az előfizetési rendszerben egyfajta kölcsönös, hosszú távú, emocionális és perszonalizált kapcsolat jön létre. Tulajdonképpen ezt a kivesztett gondolt formát hozzák vissza a szerzői weboldalak. Legtöbbjük többszörös nézettségű produkál a site működtetőjének egyes köteteihez képest.

Az előfizetésre alapozott könyvterjesztés persze nem minden esetben volt sikeres. Nem ritkán kiábrándító eredménytelenség jellemezte az akciókat, még abban az esetben is, ha neves, ismert író művéhez igyekeztek támogatást szerezni. Pálóczi Horváth Ádám így számolt be Kazinczy Ferenc egyik regényfeldolgozása

(Bácsmegeyeinek öszveszedett levelei) kollektálásának kudarcáról: „Románodra én hirtelen Praenumeránsokat nem kapok, hanem minekelőtte kapnék, imé egynehányra meg-küldöm a pénzt előre [...] kapok-e tsak egyet is, nem tudom: mind az által számomra huszat nyomtattass [...] igaz, hogy nálunk magyarok laknak, de nem tudom mi által úgy meg vagynak igézve, hogy ha a könyvekről való tudósításokat mutatom, és javasolom nekik: többnyire tsak mosolygással felelnek – pénzzel senki sem kínál.”⁹

Az idézett sorokból egyértelműen kiderül, hogy az előfizetők nem kizárólag maguknak, hanem eleve más olvasóknak is vásároltak a választott műből ajándékozási vagy egyszerűen szívességi szándékkal. Maguk az irodalombarátok, nyelvrajongók terjesztették a könyvet, nem a kereskedők. Ez a mozzanat talán a könyvüzlet csírájának és nem betetőzésének tűnik, ám mégis elgondolkodtató szemlélet kezdett. Olyan originalitás, amelynek kivesése nyomán keletkezett veszteségeket még nem mérte fel az irodalom- és könyvkiadás. A szöveges alkotás mint kereskedelmi értelemben is kézműves termék az egykori virágzása után két-háromszáz évig, egészen napjainkig kihasználatlan művelődési potenciált jelentett. Talán a self-publishing, az informatikai alapokon önmenedzselte szerzői könyvkiadás ismét felszínre hozhatja a nem kereskedelmi, hanem értékgyűjtő mentalitású műveket, legyenek azok tanulmányok, fordítások, átdolgozások vagy eredeti-kísérleti írások. Apponyi Albert szavai iránymutatóak lehetnek ebben a tárgykörben is: „Tapasztalataim alapján az a meggyőződés alakul ki bennem hosszú életem folyamán, hogy egészségesnek csak azt a kort lehet nevezni, amelyben az érték érvényesül. Ma azonban gyakran értéknek tartják azt, ami érvényesül.”¹⁰ Ha az általánosabb kifejezés, a „kor” helyére, a „könyv” kifejezést tesszük, talán ma is meggondolandó tanulságot rejtenek a közel száz éves mondatok.

A nyomtatott könyv ingyenes periódusa után: kiadói üzlet könyvüzlet helyett

■ A 18. századra – ez az időhatárolás csak nagyságrendileg tekinthető érvényesnek, és nem pontosan igaz minden földrészre (azon belül országokra) és minden tartalomra együttesen – társadalmilag és kulturálisan megértek a feltételek ahhoz, hogy a könyvkörnyezet átalakuljon. Magasabb példányszámokra, differenciáltabb témaválasztásra (világiasodás) körvonalazódtak igények. Az önszervezésű publikálást fokozatosan kezdte felváltani egy könyvközvetítő szolgáltatás: a kiadói cég-organizáció. Monok István így írja le a helyzetet: „A könyvkiadás azonban üzletként keletkezett, és egyre inkább azzá is vált. A nyugati keresztény kulturális kör az, ahol a könyvkiadói szakmák tagjai nagyon gyorsan, egy negyed évszázad alatt olyan társadalmi csoportot alkottak, amelynek anyagi érdekei garantálták azt, hogy a területen ők maguk fogják az újításokat bevezetni, finanszírozni és az innovatív megoldásokhoz az alkotókat toborozni.”¹¹

A 20. századra az ingyenes könyvforgalmazás a perifériára szorult. A könyvkiadásának és kereskedelmének professzionalizálódása az eladhatóság irányába sablonizálta a terjesztést. Az olvasó egyben vásárlóvá is vált. A kiadói adminisztráció stabil fizetőképes közönséget edukált a könyvbarátokból. Ezt jól szemlélteti talán a négyszáz évvel ezelőtti és a mai árak összevetése. Fitz József ismerteti¹² a 16–17. századi kereskedelmi becsléseket: „Valaki jól megebédelhetett 6-8 fillérért, míg a nem túl vastag nyolcadrétű könyv ennek tízszeresébe került, a nagyfóliós Corpus Jurisért pedig több mint 2 hónap ebédjeinek árát kellett megadnia. A könyvben gazdagoknak való mulatságot láttak.”

Ha figyelembe vesszük, hogy a köztétkeztetésben (városi és községi önkormányzati rendeletekben tallózva) a nyersanyagnorma egy ebédre számítva (áfával) együtt nagyságrendileg 2017-ben 4-500 Ft, az jön ki végeredményként, hogy ennek tízszerese, azaz 4-5 ezer forint lehet egy használati, tehát nem reprezentatív

könyv ára a mai feltételek között, amennyiben a négyszáz évvel ezelőtti viszonyokat tekintjük irányadónak. Ez majdhogynem stimmel is, talán egy kicsivel olcsóbbak most átlagban a nagy példányszámú kiadványok. Azt látjuk tehát, természetesen becsült és nem egzakt számítások alapján, hogy a könyv értékviszonyai – nagyságrendileg – az alapvető közszükségleti cikkek viszonyrendszerében nem változtak jelentősen a könyvnyomtatás ötszáz évnél hosszabb időtartalma alatt. Más összehasonlításokat is végeztem, elsősorban Monok István korabeli könyvjegyzékeket bemutató tanulmánya alapján.¹³ Az arányok még nyomasztóbbak. Az jön ki például az ősnymtatványok és a kéziratos kódexek közös korából (1455–1500) összehasonlított számsorokból, hogy – maradvá az akkori árszóródásnál – ma nagyságrendileg 100 forint körül kellene lennie egy kiadványnak. Ez a nyers tényyszerűség az olvasó szempontjából nem előnyös, hiszen kizárja őt az évszázados technikai fejlődés vívmányainak eléréséből. Nem lehet kárhozthatni az olvasót, ha a számára hátrányos ár-érték viszonyra válaszul – amint megteremtődött rá a lehetőség – egyre inkább a digitális tartalom felé tájékozódik, keresve a költségkímélőbb megoldásokat, egészen a legális ingyenességig.

■ JEGYZETEK

1. Gulyás Pál: *A könyvkiadás Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Magyar Könyvszemle 1944. 2–4. sz. 100–133.
2. Fitz József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Magyar Helikon, Bp., 1959. 119.
3. Kókay György: *A könyvkereskedelelem Magyarországon*. Balassi Kiadó, Bp., 1997. 80.
4. Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 140.
5. *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Az államalapítástól 1849-ig*. Összeáll. Kovács Máté. Gondolat Kiadó, Bp., 1963. 469.
6. Demmel József: „...Ösmerem ezt az impertinens akasztófára való publikumot”. *A prenumeráció forrásértékének vizsgálata Tompa Mihály kapcsolathálóján keresztül*. Irodalomtörténeti Közlemények 2006. 6. sz. 650–676.
7. www.kickstarter.com
8. Trócsányi Zoltán: *Előfizetés-gyűjtés – tudós koldulás*. Magyar Könyvszemle 1944. 1. sz. 61–62.
9. Kulcsár Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Egyetemi Nyomda, Bp., 1943. 6.
10. Kerekesházy József: *Apponyi*. Singer és Wolfner, Bp., 1943. 280.
11. Monok István: *Kulturális digitalizálás. A könyvnyomtatás ígéret volt – és az internet?* Könyvtári Figyelő 2017. 1. sz. 36–42.
12. Fitz József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelelem története*. II. *A reformáció korában*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967. 87.
13. Madas Edit – Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Balassi Kiadó, Bp., 2003. 27.

